

УДК 811.161.2'276:94+
811.161.2'373.44

Лариса Павленко

АРХАЇЧНІ НОМІНАЦІЇ ОСІБ В «ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ»

М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано семантичні й дериваційні особливості назв осіб, що складають архаїчний пласт лексики фундаментальної праці М.С.Грушевського «Історія України-Руси».

Ключові слова: застаріла лексика, історизми, архаїзми, ономасіологічна будова слова, номінативна деривація, науковий стиль української мови.

ARCHAIC NOMINATIONS OF PERSONS IN «HISTORY OF UKRAIN-RUS» OF M.S. HRUSHEVSKY

The article deals with semantic and derivational particularities of persons' names, which form an archaic level in lexicon of M.S. Hrushevsky's fundamental work «History of Ukrain-Rus».

Key words: out-of-date lexicon; historical methods; archaisms; onomasiological word formation; a nominal derivation; a scientific style of Ukrainian.

Об'єкт дослідження – ономасіологічна структура номінативних одиниць на матеріалі праці українського історика із світовим іменем Михайла Грушевського «Історія України-Руси». Вказана джерельна база вибрана у зв'язку з тим, що ця наукова праця містить багатий лексичний матеріал з одного боку, а з другого – важливим і актуальним є дослідження становлення, формування, функціонування стилістичних різновидів української мови, зокрема, наукового стилю, бо «вербальне спілкування – на основі слів і словосполучень певної національної мови – становить невід'ємну особливість мови гуманітарних наук: філософії, історії,

мовознавства» [3, 22]. В історії української науки й культури кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. одне з почесних місць по праву належить Михайлові Сергійовичу Грушевському – «видатному вченому, людині широкої ерудиції, надзвичайної працьовитості. Володіючи енциклопедичними науковими знаннями, здатністю всебічно аналізувати і в художній формі відтворювати історичні процеси, він яскраво виявив себе в багатьох галузях знань: історії, археографії, літературознавстві, фольклористиці та ін. Але насамперед М.С.Грушевський – це визначний історик і патріот свого народу, який створив перше найбільш повне, узагальнююче дослідження з історії України від найдавніших часів до другої половини ХУІІ ст.» [9, ХХХІХ].

Зрозуміло, розглянути всі мотивовані лексичні одиниці, які ввійшли до праці М.С.Грушевського «Історія України-Руси», неможливо, тому ми обмежимося рамками ономасіологічної структури назв осіб (НО), передусім іменників. Оцінюючи особливості цієї праці, фахівці-історики зауважують, що «помітною є її персоніфікація. Історичний процес для М.С.Грушевського не закутий у соціологічні схеми, а сповнений живих людей з їх емоціями і практичними діями» [9, ХХІУ]. А за словами І.І.Ковалика, дериваційна категорія назв людей в українській мові належить до найбагатших щодо структурно-мотиваційних характеристик, інакше кажучи, щодо багатогранності ономасіологічних типів [5, 47].

Назви осіб неодноразово були предметом наукового опису. Зокрема, багатоманітні параметри аналізу одиниць цього номінативного шару на матеріалі слов'янських мов представлені в роботах таких сучасних лінгвістів, як С.В.Авакова, С.С.Богданова, Л.І.Васильєва, В.В.Горбань, І.О.Долгова, А.В.Мамрак, Л.О.Шкатова та ін. Українські найменування осіб спеціально чи побіжно досліджували В.О.Горпинич, Л.Л.Гумецька, М.А.Жовтобрюх, Я.В.Закревська, Н.Ф.Клименко, І.І.Ковалик, А.В.Майборода, Л.П.Павленко, М.Я.Плющ, Л.О.Родніна та ін. Проте ґрунтовний аналіз номінацій вказаної семантики на актуальному джерельному матеріалі в контексті антропологічної лінгвістики поки що відсутній.

Семантичні особливості застарілих слів, уживаних в праці М.С.Грушевського «Історія «України-Руси», досить різноманітні. Передусім наш аналіз стосується лексем - історизмів, вживання яких у науковому стилі історичної специфіки є зрозумілим і виправданим. Слова-архаїзми вживаються в науковому стилі досить рідко через їх стилістичну маркованість, тому в нашій роботі вони не виділені в окрему структурну частину дослідження, а розглядаються принагідно в контексті тієї чи іншої групи слів за значенням.

В науковій праці М.С.Грушевського зрідка використані застарілі назви, що позначають людину взагалі, тобто є найбільш загальною назвою особи, наприклад, **чоловік** у значенні 'людина': *В результаті культура третичного чоловіка зістаєть ся гіпотезою і в теперішній хвилі* (I, 27)¹; муж в значенні 'особа': *виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа* (I, 242).

З погляду семантичних особливостей у межах застарілих НО виділяються апелювативні номінації людей, що характеризують їх за етнічними, рідше топографічними особливостями, назви за родом занять, посадою, титулом, рідше представлені найменування осіб за родинними стосунками, за соціальною належністю.

Найбільш лексично наповнену групу складають НО за топографічними та етнічними характеристиками. Переважна більшість зафіксованих номінацій етнічних об'єднань – племен, народів – відсутня в сучасних словниках української мови. Лексикографічні праці репрезентують лише поодинокі назви давніх народів та племен.

В цій групі назв виділяються лексичні одиниці, що називають напівлегендарні народи, які жили на прадавніх територіях Європи й Азії. Частина з цих назв не представлені сучасними історичними джерелами і

---

¹ Ілюстративний матеріал подано за таким джерелом: Михайло Грушевський. Історія України-Руси: В 11-т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991 . У дужках зазначено том і сторінку цитованого видання.

наведені М.С.Грушевським як напівгіпотетичні одиниці. Назви осіб за етнічними чи топографічними характеристиками подані у формі множини й пишуться з великої літери, що характерне для деяких сучасних орфографічних систем, коли назва народу, етносу є назвою державно-територіального об'єднання.

Посилаючись на праці класичних європейських (Страбон, Геродот) і слов'янських істориків, М.С.Грушевський описує сувору й величну історію європейських народів.

До номінацій найдавніших етносів Європи й Азії належать слова, наведені в таких контекстах: *З згаданих у Птолемея сусідів венецьких не тяжко відгадати в Галіндах пізнійших пруських Галіндів (Голяд наших літописів), в Судінах – може, пруських же Судавів (I,72); Недавно знайдена надпись, де Херсоніти звать Гераклєйцівъ своїми «шановнійшими батьками», потвердила літературну традицію, що Гераклея була метрополією Херсонеса (I, 92); Крім грецьких міст, беспорським династіям підлягали, бодай часами, сусідні варварські народи кавказького берега – Сінди і Меоти з дрібнійшими їх племенами (I, 98); Від Хозарів, з упадком Хозарської держави Тмуторокань перейшов під владу руських князів (I, 101); звістка Геродота про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану варварську людність – Μιζέλληρες в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує декрет Протогена (I, 104); ...він (Зевс) дивить ся «далеко на землю добрих їздців Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльців, що годують ся молоком» (I,105); Арімаспи потиснули Іседонів, Іседони Скитів (I, 108); На північ живуть вже народи нескитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди (Ανδρόφαλοι) та Черноубрані (Μελάουχλαινοι) далі на схід від них (I, 110); Пліній згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян (I, 111); Географічно на ту ж слов'янську територію припадають Андрофаги (I, 117); У Птолемея на ту придніпрянську територію припадає ім'я Амадоків, що мешкають під горами того ж імені (I, 117 – 118); У Страбона*

просторонь від Дунаю, де сарматські орди стикалися з **Гетами** й **Бастарнами**, на схід Дніпра займають сарматські народи: **Язиги**, **Царські** (*Βασίλειοι*) і **Урти** (*Ουρτοί*). Між Дніпром і Доном живуть **Роксолани** (*Ῥοξολανοί*). За Доном уміщені **Сармати** без ближшого означення, та **Аорси** і **Сіраки** – народи, пізнійше обняті, разом з иньшими, загальною назвою **Алянів**. Далі на схід, за Каспійським морем – «східні Скити» (I, 121); ...коли **Вандали** під час маркоманських війн прийшли в Дакію, то римський намісник напустив їх на **Койстобоків** (I, 131); ...згадують ся розбійничі орди **Hip-yung**, потім за часів династії Ган звані **Hjung-nu**, **Гун-ну** – що по-хінськи значить «нужденні раби» або «раби гун» (I, 152); Войовничі, неспокійні орди сі давалися сильно взнаки сусідам, і спеціально **Хинцям** (I, 152); Частина під назвою **Чорних болгар** лишається коло Меотиди (I, 160); Орда Аварська (**Обри** нашої літописи) була безперечно турецького кореня – близькі свояки й соплеменники **Гунів**. Вони й зуть ся в джерелах **Аваро-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хоніти**, і таке плем'я обмонголених **Турків – Уар-Гуни** – досі звісне в західній Монголії (I, 160); На заклик цісаря Юстиніана **Авари** ходили походом на **Франків**, потім беруть участь в боротьбі **Льонгобардів** з **Гідами** на середнім Дунаю (I, 161); Вже Володимир, при кінці X в. для оборони від **Печенігів** не задовольняється будівництвом кріпостей по Сулі (I, 193); Аж до XVI в. бачимо на сіверській території спеціальну місцеву людність з традицією старого імені – т.зв. **Севруків** (I, 199); **Угри** емігрували на середній Дунай (I, 233); ...слово означає [...] у **Резян** навіть кукурузу (I, 248); жите провадять суворе й некультурне, як **Масагети** (I, 252); Мстислав пішов походом на **Касогів** (II, 18); Ярослав ходив на **Чудь** [...] , на **Ямь** (II, 24); йдуть до мене **Берендичі, Печеніги і Торки** (II, 411); В античні часи ми бачимо тут грецьку кольонію, окружену ріжними варварськими народами – **Сінди, Торети, Керкети, Дандарії** і т.и. (II, 507); Істнувала далі і грецька кольонія, чи безпосередні потомки тих старих **Фанаторійців** (II, 507); Хвилі нового руху полишили тут нові етнічні елементи: **Готи** т.зв. **Тетраксіти** (II, 507); Нове село, що **Татари**

осадили з **Русинів і Сараценів** (II, 516); **Бродники**, від бродити, блукати (II, 524); входили в склад турецьких держав – держави «східніх **Турків**» (**Ту-кіу, Ту-гю**) і «цивілізованих» **Турків Джунгарії – Уйгурів** (II, 539); **Військо Саманідів** розбили повстанці (I, 435); **Побідив Ясів і Касогів** (I, 460); **Володимир Мономах** [...] забрав усю землю їх, загнавши клятих **Агарян** (II, 105); ...значних ватаг **Скандинавів і Варягів** (I, 380).

Найбільше уваги в праці М.С.Грушевського приділено, зазвичай, слов'янським народам, найдавнішим слов'янським племенам та їхнім сусідам: **Безпосередніми сусідами Полян** на заході були **Деревляне** (I, 200); ...звістка **Константина Порфирородного**, що печенізькі кочовища притикали до земель «**Уличів, Деревлян і Лучан**», наводять на гадку, що **деревлянські осади** виходили за границю лісів – переходили в басейн верхнього **Бога** (I, 201); По аналогії з **Волинянами, Бужанами, Лучанами**, людність цього **Червенського краю** могла зватись, а певне – і звалась **Червнянами** (I, 208); **Полудневі Хорвати й Серби** вийшли з **Білої Хорватії та Білої Сербії** (I, 211); ...назва кельтських **Боїв** перейшла на **Німців – Боюваріїв і Чехів – Богемів**, а назва **Скитії** переходила на її пізніших осадників (I, 212); На правім боці **Дніпра**, понизше **Кривичів** **Повість** уміщує **Дреговичів** (I, 186); При кінці VI в. «**Словени**» ще займають лівий берег нижнього **Дунаю** (I, 183); ...чи маємо тут **пословачених Русинів**, чи **споконвічних Словаків** (I, 220); **неохочі** **переймати** що не будь у **Мазурів** (I, 220); **Етнографічний огляд ширшої Повісти** **временних літ** під сю звістку підводить і сусідніх **Вятичів**: і вони і **Радимичі** «отъ **Ляховъ**» (I, 171); До всіх **Словян** взагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву **Венетів, Sclaveni** – то **західня частина** їх, на захід від **Дністра**, **Анти** – **східня**, за **Дністром** (I, 172); про **чорноморських Словян** взагалі (**Анти і Словен** разом) (I, 246); На захід від **Танаіса** живе **нарід Скитський**, що **поділяється** на чотири племена: між **Танаісом і Герром** мешкають **Скити Царські, Васіліїои** «найсильніші й найчисленніші **Скити**, що **иньших Скитів** уважають за своїх рабів». Між **Герром і Пантікапом** на 14 днів **дороги** (на лівім боці **Дніпра**) **живуть**

Скити-Кочовники, «що нічого не сіють ані орють». Між Пантікапом і Гіпанісом, по обох боках Дніпра живуть **Скити-Хлібороби** (Γεωρούϊ); їх осади тягнуть ся з заходу на схід за три дні дороги, а на північ через їх край треба плисти 10 – 11 днів Борістеном. На верхнім Богу ... сидять **Скити-Орачі** (Αροτήρες), « що хліб сіють не на свою страву, а на продаж» (I, 109); Геродот зачислює до **Скитів** племена **Алязонів** – полудневих сусідів **Скитів-Орачів**, на середнім Богу, і еленізованих **Скитів Калінідів** на нижнім Богу (I, 109 – 110); Зовсім подібне оповідає й *Повість про Сіверян, Радимичів, Вятичів та Кривичів* (I, 333); *Про многоженність у Русинів*, і Слов'ян взагалі, говорять і Араби (I, 347); Ігор «примучив» **Уличів** і воював ся з **Деревлянами**, Святослав підбив на ново **Вятичів**, а Володимир знову підбив **Полочан, Радимичів і Вятичів** і привернув західні землі (I, 411); На схід від **Полян**, на лівім боці Дніпра сиділи **Сіверяне, Сівера** (I, 193); Мстислав двигнув всі сили на **Кривичів** (II, 124); ...під літописними **Ляхами** треба розуміти **Чехів** ? (I, 490); ...в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно в своїй масі складались не з **Норманів**, а з **Слов'ян** (I, 315); Імя **Волинян** і їх короля читаються так ріжно (I, 378); **Тиверцям** головно зістаєть ся край на правім боці Дністра (I, 206); **Берестяне** виявляють велику любов до волинської династії Романа (II, 398); Хоч деякі дослідники ще й досі хочуть бачити в **Дулїбах, Бужанах, Волинянах** осібні племена [...], але такої думки не можна поділяти (I, 206); ... Птолемеє зачисляє **Венедів** – **Слов'ян** до більших народів Сарматії (разом з **Бастаранами, Язигами, Роксолянами**) (I, 71); «Нема народа гостиннійшого над них», зауважає Адам Бременський про **Поморських Слов'ян** (I, 311); *Співець Ігорового полку* називає **Русинів Дажьбожими внуками** (I, 320). Останній приклад ілюструє перифрастичну назву східних слов'ян – русинів – «**Дажьбожі внуки**».

В контексті історії України-Руси Грушевський описує історію народів Європи: *Слов'янські жінки мали репутацію дуже вірних – такі відзиви маємо від Візантийців, Німців і Арабів* (I, 348); *Західня кельтська культура*

з останніх століть перед Христом [...]значно випередила **Германців** (I, 289); Їх приналежність до Словян і взагалі до індоевропейської родини має далеко менше оборонців, ніж **Неврів**, і їх з більшою охотою уважають за **Фінів** (I, 117); Перехована у Стефана Візантійця гльоса поясняє, що **Агатірсами** звали **Греків Травсів** (I, 129); В I в. перед Хр. **Гети** й **Даки** сполучились в одну політичну цілість (I, 129); Широко звісна була також віра **Гетів** в несквмьтельність: **Гети-невмираки** (*ἀθανάτιζοντες*) – було звичайним їх прозвищем (I, 134); Оден твердить, що волоська людність Семигорода зложилась з пізнійших вільних і невільних (переведених Болгарами) емігрантів з балканських земель, отже з романізованих **Траків** балканських (I, 135); На північній заході **Бастарни** притикали до своїх земляків – **Германців**, на полудневій сході – до придніпровських **Тірагетів**. З поодиноких бастарнських племен Страбон крім **Певкінів** згадує на ймення ще **Атмонів** і **Сідонів** (I, 139); Між учасниками війни стрічаємо **Вандалів** і **Віктофалів** (I, 140); В I – II в. виступають тут (на правій боці Висли) **Готи**, з їх галузями: **Гепідами** й **Тайфалами**, **Люгії** на горішній Одрі, **Вандали** (на Одрі ж), **Бургунди** і дрібніші коліна – **Руги**, **Скіри**, **Герули**, **Тукілінги**, **Лемовії** (I, 141); **Візіготи** роспадають ся на дрібніші групи, з вождями на чолі, яких сучасник Аміан зве судіями (I, 146); Крім них осаджують ся в колишній Дакії **Гепіди**, **Тайфали**, **Віктофали** (I, 147); Автором перекладу був Ульфілья, фундатор аріанської церкви серед **Вестготів** (I, 147); ...перейшли в руки головно **Германців**: **Гепіди** опановали колишню Дакію, **Остготи** перейшли в **Панонію** (I, 157). Визначний історик вживає паралельні назви етносів, які в різних джерелах можуть іменуватися по-різному, або, де це можливо, подає пізніші назви народів: ...сих **Болгарів** зве «**Сребреними Болгарами**», а се було прозвище **Болгар волзьких** (I, 486); **Печенігів** витиснула з Чорноморських степів нова орда – **Узи**, звані в наших літописах загальним іменем **Торків** (**Турків**) (II, 54); Вона була авангардом далеко численішої й воєвничої орди **Кіпчаків**, званої в наших джерелах **Половцями**, а в західніх – **Куманами** (II, 54); Він напав на Олеше [...], поарештовав купців,

«Гречників» або «Греків» (II, 73); З кінцем IX в. розпросторила ся в сих степах Печенізька орда (**Пацінаки** грецьких, **Баджнаки** арабських джерел) (II, 505); Мономах знищив **Половців**, загнав хана **Отрока** в край **Обезів** (грузинів) (II, 105). Часом автор подає варіанти етнічних назв: ...варіант називає нарід **Юру** себто **Югру** (I, 299); Вони й зуть ся в джерелах **Аваро-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хоніти**, і таке плем'я обмонголених **Турків – Уар-Гуни** – досить звісне в західній Монголії (I, 160).

В контексті топографічних найменувань осіб рідше вживаються номени на означення людей, що проживають у якомусь конкретному населеному пункті. Таких відойконімічних назв, що їх можна кваліфікувати як історизми, в аналізованому матеріалі порівняно небагато. Це, зокрема, такі одиниці, як **новгородці, херсоніти, херсонесці, херсонезіти, атеняни, римляни, смольняни, корсуняне: Новгородці** з компанією прогнали тих давнійших **Варягів** завойовників (I, 381); ...не продам **Херсонеса**, ні **Керкініта**, ні **Гарного порта**, ні иньших укріплень, ні иньших земель, які **Херсонезіти** держать або держали, нічого нікому (I, 93); Для **Херсонесців**, кольтоністів малоазійської **Гераклеї**, було се зовсім натуральним кроком (I, 94); **Страбон** каже, що **Левкон** послав **Атенянам** одного разу мільон гектолїтрів з **Теодосії** (I, 99); Не так легко відчепилися **Римляни** від **Карпів** (I, 131); **Смольняни** не прийняли його, але до нього пристали «вої» звідти (II, 88); **Корсуняне** [...] забирали землю (I, 498).

Таким чином, аналізований матеріал дозволяє спостерігати багатство й розмаїття назв осіб за етнічними й топографічними характеристиками, які відбивали специфіку етносів, що проживали в різні часи на території Європи й Азії взагалі і слов'янського світу зокрема.

Номінації осіб за родом занять, за професією, званням чи титулом (а в історії мови ці семантичні підкатегорії відрізнити буває досить складно) належать до однієї з найбільш поширених ономасіологічних груп назв.

М.С.Грушевський змальовує розгалужену й багату картину суспільних, політичних та економічних відносин в історії українського суспільства давніх часів.

Зокрема, тут вживаються номени-історизми на означення найвищих посад і титулів, що існували в давній Європі. Такими назвами є слова **король**: Тут була «Гетська пустиня», де трохи не пропало військо Лізімаха в поході на готського **короля** (I, 128); **каган**: Хазарський **каган** побирав десятину з товарів (I, 296); **імператор**: ...забунтували або спротивились велінням **імператора** (I, 96); **магістр**: Юстиніан, наставши на цісарстві, поручив 530 року оборону Дунаю **магістру** Хилвудію – і той потрапив протягом трьох років стримувати задунайських варварів – Болгар, Антів і Словен від нападів (I, 178); **протевон**: на чолі міста стояв місцевий **протевон** (I, 96); **держатель (деміург)** коли хто продаватиме або нищитиме, і не затаю, але сповіщу **держателів (деміургів)** города (I, 94); **страгіт**: Аж у IX в. для зміцнення своєї влади візантійське правительство стало присилати сюди своїх **страгітів** (I, 96); **архонт**: Спартокіди довгий час титулюють ся тільки **архонтами** Боспора і Теодосії (I, 97); **цісар**: ... повіз у кайданах до **цісаря** (I, 180); **цар**: Немалий час... Ольбія мусіла признавати над собою зверхність скитських **царів** (I, 90); **цариця**: чекала її на троні **цариця** з невісткою (I, 453); **бан**: Шлюб Гейзи з Евфрозиною був скріплений потім іще шлюбом меньшого брата Ізяславового Володимира з донькою Гейзового вуй **бана** Уроша (II, 152); **хан**: Се трудно прикласти до якогось чорноморського князя або до хозарського **хана** (I, 394); **княжич**: І я вам не чужий – свій **княжич** (II, 397); **королевич**: 1104 р. Святиполк видав доньку Предславу за угорського **королевича** (II, 117); **королівна**: Мономах був оженений з англійською **королівною** (II, 116); **маркграф**: Вона вийшла за муж за **маркграфа** саксонського (II, 79); **архонт**: Спартокіди довгий час титулюють ся тільки **архонтами** Боспора і Теодосії (I, 97); **герцог**: ...вийшла тут за сина баварського **герцога** Отона (II, 30); **князь**: Вольга – кийвський **князь**, вожд дружини (I, 435); **вельможа**: Своєю доньку [...] видала

за «одного з тірінгських **вельмож** Гунтрама» (II, 30); **ярл**: *Ся сага* [...] описує геройські вчинки **ярла** Еймунда (II, 16). Зафіксований один випадок вживання слова із коренем **князь**, але із стилістично зниженим значенням – **князець**: *Полишений Київ зайняв оден зовсім незвістний князець* (II, 250). Трапляється вживання слова **князь** з усталеним означенням – **світлий**: *Підручні «світлі князі», зовсім природно, мали тенденцію своє князівство уважати дідичним* (I, 427). Зрідка в одному контексті поєднуються дві назви найвищих державних титулів: *По теорії її сей Ігор повинний бути сином новгородського князя – варязького конунга Рурика, покликаного Новгородцями з-за моря* (I, 405).

Кілька іменників на означення високих посад і титулів держави – це узагальнені, родові назви, наприклад, **володар**: *...звістка про угоду, уложену між малоазійськими володарями* (I, 93); **правитель, соправитель**: *Святослав, його соправитель на київській столі* (I, 191); **династ**: *Власть сих династів не обмежалась самим Пантікапеєм* (I, 98); можливо, **нарочита чадь**: *...йде мова про дітей «нарочитої чади», себ то вищих верств суспільности* (I, 525); **єдиновластець**: *Тут до певної міри мусіло вплинути становище Ярослава як патріярха нової княжої династії і останнього «єдиновластця» Руської держави* (II, 38).

Активно в праці М.С.Грушевського використовуються назви на означення осіб, які обслуговували духовне й матеріальне життя давнього суспільства, служили у війську, прислужували при дворі і под. Зокрема, потреби культу забезпечували **жерці, ворожбити, волхви**: *Якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбитів, дуже численних, що ворожили на паличках і кусничках кори* (I, 114); *... маємо маленьку подробицю репресій проти репрезентантів старої релігії – волхвів* (II, 41); Крім того, існували особи з парапсихологічними здібностями: **характерники й віщуни, відьми, відьмаки, знахарі**: *У полоцького характерника [...] не було охоти бороти ся за сей стіл* (II, 58); *В історії волинської війни Василя він представлений ворожбитом, віщуном* (II, 83); *Сюди-ж по часті належать волхви і*

новійші **відьми і відьмаки** (I, 324); *У Русинів є знахорі, що мають дуже великий вплив на князя* (I, 327). Шанувальники певних божеств названі автором наукової праці **чителями**: *Поруч чистого юдаїзма стрічаємо по ріжних містах Боспорського царства сліди громад свободних монотеїстів, чителів «найвищого бога»* (I, 100).

В давні часи високо шанувалося мистецтво слова, майстерність у коментуванні, тлумаченні, пропаганді книжних знань. Люди, які мали стосунок (найчастіше професійний) до цього, називалися **риторами, книжниками, філософами, літератами, писцями, літописцями**: *Борістеніти сходять ся послухати заїзжого рїтора на улюблену тему – про Гомера, про Ахіля* (I, 90 –91); *Тодішній імператор Константин Порфирородний, звістний літерат і книголюбець* (I, 450); *Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не плучи* (I, 313); *Ярослав збирав [...] «писців», по-теперішньому – літератів* (II, 40); *Літописець монах признавав шлюбом тільки віддаванє молодої її родичами нареченому* (I, 340). Літописців ще називали хроністами: *Про транзитну торговлю через Польщу на Русь каже польський хронист Мартин Галь* (I, 293). В пошані було духовенство: **мніхи, чорноризці, каноніки**: *З місцевої повісти про Мартина мніха* (II, 305); *Почали множити ся чорноризці, і почали істнувати монастирі* (II, 40); *Канонік Красінський [...] між руськими округами згадує Люблиницину* (I, 218).

Спеціалізовану інтелектуальну працю в суспільстві забезпечували такі професії, як **логофет (льоготет), товмач**: *...міг він служити по просту товмачем* (I, 451); *Коли вона стала на призначенім місці, царський льоготет (міністр заграничних справ) обміняв ся з нею «звичайними» запитаннями* (I, 452). Дипломатичні функції виконував **сол (посол, посел)**: *Про Атилю оповідав римський посел візантійському* (I, 156).

Досить об'ємний номінативний ряд називає осіб, які виконували консультативно-державні, управлінські функції при слов'янських правителях, були довіреними, відданими особами князів із наданими їм

високими повноваженнями. До цієї семантичної групи належать лексичні одиниці, що вживаються в таких контекстах: ... в сій справі вислали вони на Україну свого **посадника** (II, 137); *Літопись* каже, що його підбивали на Всеволода лихі **дорадники** (II, 76); «**Розважні бояре**», «**мужси смислен ъи**», як їх зве *літописець*, очевидно **бояре** київські (II, 83 – 84); *Що дня [...]* уряджував ся пир на дворі, в «*GRIDНИЦІ*», для «**бояр, GRIDЕЙ, соцьких, десятицьких і нарочитих мужів**» (I, 536); *Всю справу ведуть самі Деревляни, «лучшіи мужи»* (I, 376); але «**старци и бояре**» постановили кинути жеребки на хлопця і дівчину (I, 327); *Громадські справи порядкує в місті рада – віче старців [...]* се мусіли бути **старшини** родин-дворищ (I, 36); *Вестготські старшини, противники римських новин ... підняли нагінку на Ульфілью і його вірників* (I, 148); *В Любичу Олег садовить «мужь свои»* (II, 314); ...*служачи підручниками* київських князів (II, 321); *Мономах візвав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Київ* (II, 101); *Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород* (I, 326); **Посадник** – колись княжий урядник (II, 138).

До номенів, які окреслювали рід постійних занять людей у різних сферах життя давнього суспільства України-Руси, належать лексичні одиниці на означення осіб, що несли військову службу, наприклад, **дружинник**: *Декотрі мають імена словянські – сі могли бути дружинниками або тубильними князями* (I, 445); **рицар, хрестоносний рицар**: *Віддав хрестоносним рицарям* (II, 371); **воєнослужебні**: *Між двома краями суспільної ієрархії [...] угорське право знало такі переходові верстви: замкових слуг, свобідних господарів, воєнослужебних чи бояр* (II, 490); **вояк**: *Вислужені ж вояки могли дуже охоче осідати в новім краю* (I, 169); **вой**: *Київське військо – «дружина і вої»* (II, 3); **воєвода**: *Воєвода Претич [...] дає Печенігу бороню* (I, 276); **отрок**: *І він лишив ся сам із отроками – чекати убивць від Святополка* (II, 6).

Значна кількість назв відбиває специфіку управлінських, чиновницьких посад: *Земля поділяється на сотки і на десятки, на чолі десятків стоять*

десятники, а на чолі соток – соцькі. І се все разом становить тисячу, на чолі її – тисяцький (I, 390); *Заступників наджупанів, шляхетських судиїв, що переймають різні функції наджупана* (II, 490); *Післав по табору бирича* (II, 352); *В тепи Ярославового вирника курка виступає такою ж невідмінною щоденною стравою заможнійшого чоловіка, як хліб та каша* (I, 258); *Вишгородські бояри, чи «боярці», як згорда прозиває їх київський літописець* (II, 5); ... *торгівлі й промислу доглядали колегії агораномів і астіномів* (I, 89); *Маємо ще «урок Ярославль» вирникам: таксу, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник* (II, 39); *В декотрих кодексах іменем Ярослава надписуєть ся й иньша, спеціальна такса: полат осьменникам* (міській поліції) (II, 39).

Ряди слів є назвами осіб, рід занять яких пов'язаний з певним ремеслом чи професійним заняттям: *Стрічаємо також замкових слуг різних категорій: ловчих, осочників, птицеловів і т.и.* (II, 497); ...*пустих городів, де сидять «самі псарі та Половці»* (II, 336); *Він зветь ся некій усмошвець* (II, 357); ...*літописний молодик теж кожемьяка з ремесла* (II, 357); *Готи розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребців і майстрів до будови човнів* (I, 146); ...*показувано якісь сценічні представлення і штуки скоморохів* (I, 453); *ратай* (всеслов., є і в давніх руських пам'ятках) (I, 249); *А в Вишгороді були не тільки «огородники», а й старшина огородників* (I, 254); *Пастухъ і пастырь* (I, 255); *До старих виробів «древоділя» належить віз* (I, 263); *В Кіїві звісні спеціальні «ізвозники», що перевозили дерево з пристани до міста* (I, 264); *Погонич – «повозникъ» сидів сам верхи на коні* (I, 274); ...*був судя для поганів* (I, 296); *бачимо подунайських Берладників, промисловців і пиратів, що виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа* (I, 242); *Він обудив велике незадоволення здирством і неправдами своїх тивунів* (II, 145); *торгівлею: гостей (купців) до мене пускайте* (II, 244); *Жидівський подорожник XII в.Веніамин з Туделі згадує про руських купців в Олександрії* (I, 286); *виконанням певних обов'язків в помешканні пана чи поза ним:*

...трудно вважати Малушу звичайною служницею (**ключницею**) або рабинею (I, 470); Демян зібрався лише з своїм **чурою** («служогою своїм») (II, 358); П'ятдесят найкращих **слуг** і стільки ж коней забивано (I, 115); Купці [...] вивозять із західніх земель **євнухів**, дівчат і хлопців (I, 291).

Частина слів вказує на специфіку характеристики осіб за способом їх життя, стосунком до місця проживання й до інших етносів: ...самі грецькі **осадники**, коли почали на добре оселяватися на Чорноморю, сієї перед скитської людності, правдоподібно, вже не застали (I, 106); Що ж до побуту, звістки сучасників малюють Гунів типовими **кочовниками**, які ціле життя перебували на коні (I, 153); В порівнянні з сими «сироядцями», **кочовники** – **скотарі** й **ловці** Аляни видавалися сучасникам «житєм і побутом культурнішими» (I, 153); **Бродники**, степові Русини (II, 242); ...**осадники** на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпеки (I, 92); ... написи на Євангелію, надані туди казимирськими **міщанами** (I, 217); От **чужоплеменники** забрали вашу отчину (II, 209); ...звістки про Вятичів, що були ще **поганами** (II, 334); Сї паволоки [...] найбільш подобались та імпонували **варварам** (I, 287); **Осадники** на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпеки (I, 92); разом з усіма дбатиму про добро і свободу города і **горожан** (I, 93); ...і той рушив на північ, вигнавши звідти **тубильців** (I, 155); Там боспорські Греки торгували з **кочевниками** європейськими і азійськими (себ то з тими, що жили на захід і схід від Дону) (I, 98).

Частина слів позначає осіб за їх тимчасовим, часом епізодичним заняттям:

Тут уложено угоду й обміняно **закладнів** (II, 102); Після того, як **провинник** Сьвятополк засудив свого **співпровинника** Давида... (II, 98); Припускають, що Мономаху належать також закони про банкрутів і про **закупів** (людей, що відробляли гроші працею) (II, 119); Вервь платила за своїх членів «дикую виру», коли не хотіла видати **убийника** (I, 360); В православній церкві канонізовано їх як **мучеників** за віру (II, 253); ...Сьвятополкову жінку він

вислав завчасу, очевидно – як **заставницю** (II, 13); **Бажання** руського князя позбути ся сих прикрих і захланних **наємників** (II, 16); В умові Святослава на **переступників** кладеть ся клятва (I, 319); Серед них він вибрав потім **убійників** Бориса (II, 5); Військо, чи то зневіривши ся в здібностях свого **проводиря** [...] полишило Бориса (II, 6); ...знайшов би Святиполк собі місце між иньшими «**христолюбцями**» (II, 8); Аргімпасу – «**охоронницю худоби**» (I, 114); ...конфлікти між словянськими **приходнями** й германцями (I, 164); ...він (Зевс) дивить ся «далеко на землю добрих **їздиців** Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних **кобилодоїльців**, що годують ся молоком» (I, 105); Звістний місіонер Брунон оповідає, як **самовидець** (I, 241); згадують ся інтриги якогось «**тірана**», що хотів захопити владу над містом (I, 95), **Вістун** пізньої міграції (I, 152); Хоч в таких обставинах перелякана фантазія має великий вплив на характеристику **напастників**, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської раси (I, 153); ...конфлікти між словянськими **приходнями** й германцями (I, 164).

Крім проаналізованих вище ономасіологічних груп назв осіб-історизмів, в «Історії України-Руси» вживаються номени інших семантичних характеристик. Зокрема, виділяються давні назви людей за родинними стосунками. Сюди входять такі лексичні одиниці: **вуй, вуйко**: Шлюб Гейзи з Евфрозиною був скріплений потім іще шлюбом меньшого брата Ізяславового Володимира з донькою Гейзового **вужа** бана Уроша (II, 152); ...**вуйки** були його діяльними союзниками (II, 151); **сестричич**: Показував йому всяку ласку як своему **сестричичу** (II, 151); **стрий**: Ярослав бувши молодим поводив ся гордо в відносинах до свого **стрия** і свого тестя Мстислава (II, 114); **ятровь**: ...**ятровь** твою – жінку Святиполка (II, 110); **братанич**: Відносини старшинства між старшими **братаничами** і молодшими **стриями** (II, 132); **братаниця**: Болеслав Кучерявий був жонатий з його **братаницею** (II, 428); **спадчики**: Загарбані землі тепер мали бути віддані «**спадчикам**» (II, 90); **отчич**: Симпатія місцевої суспільності була на

стороні їх «*отчича*» (II, 70); *нетий: нетий* (*сестричич*, санскр. *parat*, що значить взагалі потомка, сина, внука) (I, 346); *Нетий*, себ то племенник кн.Ігоря (I, 399); *стриєчний брат: Стриєчний брат* Данила Олександр (II, 246).

Зрідка вживалися назви на означення ідеологічних, зокрема релігійних, симпатій: *Магометани* мали там мечети, християни – церкви, *Жиди* – божниці (I, 230).

Вище йшлося про назви, які характеризували людей за особливостями їх посад, титулів, за місцем в суспільстві взагалі. На соціальну диференціацію і характеристику осіб за соціальним становищем вказують такі назви, як *раб, невільник, невільниця, холоп, смерд, лапотник*: *Царю служать не раби, а кому він звелить з Скитів* (I, 115); *Один грецький невільник з Тракії [...] звернув увагу свого хазяїна* (I, 180); «*Знищимо смердів і переб'ємо їм різні роботи*» (II, 102); *Холопів і смердів наших [...] видайте* (II, 98); *Ліпше шукаймо «лапотників»* (I, 486).

Унікальним є використання лексеми *мурин* на означення расової належності: ... *а тепер кидали подачку як муринови за роботу* (I, 472).

Отже, назви осіб за родинними стосунками і за власне соціальною специфікою репрезентовані в аналізованому матеріалі меншою кількістю одиниць, порівняно з номінаціями осіб за родом занять та за етнічними характеристиками.

Номінація як процес – це «творення і надання назв (та інших мовних позначень) пізнаним і вичленованим фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом (явищем, ознакою і таке інше» [10, 385].

Традиційно основним і чи не єдиним способом утворення нових номенів вважався словотвір. Проте словотвірна система як сукупність словотвірних типів, словотвірних гнізд, усього комплексу дериваційних засобів мови взагалі – це лише одне із джерел породження номінативних мовних засобів, адже одному й тому ж означуваному, тобто денотату, можуть відповідати за

загальним змістом різні означення – слова й словосполучення чи навіть структурно об'ємніші мовні одиниці.

Розглядаючи загальні назви осіб, дібрані з «Історії України-Руси» М.С.Грушевського, слід констатувати наявність різноманітних способів номінування лексичних одиниць цієї макрогрупи. В межах номенів із загальним значенням 'особа' знаходимо як прості, так і складні слова, аналітичні назви (лексичні словосполучення), лексеми питомі та запозичені.

В самому тексті роботи знаходимо чимало свідчень того, як М.С.Грушевський намагався пояснювати появу того чи іншого слова, нерідко подаючи паралельні відповідники з інших мов, найчастіше – з грецької: *Гезіод знає вже й ім'я їх – Скити, і прикладає до них той самий гомерівський епітет кобилодоїльців: Σκῦδαί ἰππιόλογοι* (I, 105); *Ідучи від верхів'я Висли на схід сидять у нього (Птоломея) Ανάρτοι, Αραιῆται, Σαβώκοι, Πευγῆται, Βίεσσοι, Κοιστοβώκοι, Καρπιανοί* (I, 130); *Між тими північними Тракійцями ще в історичні часи відомі були осадни на палях, а коло Дунаю згадають ся «трогльодіти» (мешканці печер)* (I, 134); *Широко звістна була також віра Гетів в не смертельність: Гети-невмираки (ἀθανάτιζοντες) – було звичайним їх прозвищем* (I, 134).

Нерідко М.С.Грушевський, пояснюючи етимологію похідного слова, наводить твірні форми: *Ім'я Бужан Повість, чи ліпше сказати – поясненне, приписане одним з останніх її редакторів, виводило від р. Буга* (I, 207). В іншому місці своєї праці він подає інформацію давнього історика Масуді, який згадував плем'я Валінана, що, можливо, пов'язане із волинянами (I, 208).

У багатьох фрагментах фундаментальні праці визначного історика знаходимо етимологічні екскурси автора: *До Слов'ян деякі вчені зачислили ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх ім'я, споріднене з слов'янським пнем буд або вод, та звістка Геродота, що Неври, тікаючи від змії, перейшли в край Будинів. На потверженне до того вказують на Βωδινοί під горою Βωδιονόν або Βωδιόν у Птоломея* (I, 118). Пояснюючи етимологію

назви племені **Амадоків**, М.С.Грушевський зауважує: «З деякою правдоподібністю можна думати, що маємо тут властиве імя Геродотових «Людоїдів». Саме імя толкують з санскр. **amadaka** - сиродіці, що їдять сирове м'ясо; се толкування добре підійшло б до Геродотових «Людоїдів» (там само); Далі на схід, за Андрофатами, у Геродота наступає територія «Чорноубраних», **Μελάυχλαινοι**, що припадає десь на вододіл Дніпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж – також характеристика виведена з самого імени» (там само).

Не раз вчений ставить проблему походження й пояснення тих чи тих етнонімічних назв: Імя **Словен** – **Συλαβηνοί, Sclaveni** ясне; се питоменне загальне імя **Словян**, що тут спеціально прикладається до їх полуднево-західніх осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби пояснити се імя з словянської мови або знайти її сліди в пізніших числених іменах словянських племен не удались. Воно, як і **Венети**, очевидно – чужого початку, дано Слов'янам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієї ж назви - **Венетів**, дуже привабливий, але проти нього роблять поважні закиди з лінгвістичного погляду (I, 173). Етимологія слова **Сармати** у М.С.Грушевського подана в такий спосіб: ...у грецьких письменників пишеться воно **Σαυρομάται, Συρμάται** (у латинських *Sarmatae*). Його пояснюють з іранських пнів **sar** (володар) + **mada** (жінка). Се пояснення тим правдоподібне, що відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити звать савроматських жінок-амазонок **Οίόρματα**, а се пояснюється з арийських пнів **vira** (муж) + **pati** (пан, володар); в грецьких же джерелах, почавши від т.зв. Скіяка, Сармати звать ся **Γυναικοκρατόμενοι** – підвласні жінкам. Всі назви таким чином означали б «людей, що правлять ся жінкам», «жінок, що правлять чоловіками» (I, 122). Аналогічно він пояснює слово **Лучане**: Очевидно, **Οὔλινοι** – се **Уличі**; **Лучане**, **Λεζενίνοι**, очевидно називаються так від **Луческа** (теперішнього Луцька) (I, 202). Тлумачення такого типу повторюються в тексті неодноразово: Імя карпатських **Бесів**

повторяє імя *Бесів* тракійських коло *Родопа*. Назва *Карподаків* могла б натякати на спорідненне *Карнів* з *Даками* (I, 132); Імя східніх *Кельтів* – *Вольків*, яке послужило потім загальним іменем для романізованих народів, було прийняте Слов'янами не безпосередньо від *Кельтів*, а від *Німців* (може *Бастарнів*), в тім же значенні, яке воно мало у *Німців* (лат *Volcae*, нім. *Walhoz* – слов. *Волох*) (I, 138); *Передні бастарські ватаги* займали тоді дунайську дельту – (острів *Повку*), з того звалися вони *Певкінами* (I, 139); *Готи* поділялися на східніх – *Остготів*, інакше *Грейтунгів* (се виводять з *griut* пісок, мешканці піскуватих степів) і західніх – *Візіготів* або *Тервінгів* (*triu* – дерево, лісові люде) (I, 145); ...подібні імена від «поля» стрічаємо ми і у інших Слов'ян (польські *Поляне*, болгарські *Поляки*, *Польчане*, *Польці*, словянські *Поланці*, *Поляне* в сусідстві *Морав'ян*), зовсім не залежно одно від одного (I, 189) ; Містечко *Тиврів* на *Богу* – одинока осада , що своїм іменем може вказувати на *Тиверців* (I, 206).

Вчений констатує роль аналогії в утворенні етнонімічних НО: По аналогії з *Волинянами*, *Бужанами*, *Лучанами*, людність цього *Червенського* краю могла зватися, а певне – і звалася *Червнянами* (I, 208).

Незважаючи на певні проблеми генезису, структурно-дериваційної історії архаїчних НО, переважна більшість з них підлягає чіткому описові їх номінативно-дериваційної структури. Найбільша частина цих назв утворена морфологічним способом. Вживаються складені, або аналітичні, назви та слова-запозичення. Непохідні лексеми як одиниці найдавнішого словникового пласта української лексики вживалися для називання осіб за ознаками, які формувалися досить давно і характерні, очевидно, ще для праслов'янської мови: *вуй*, *судя* 'суддя', *чура* 'джура, слуга', *муж*, *раб*, *холоп*, *бан*, *хан*, *даки*, *готи*, *урги*, *яси*, *ляхи*.

Загальні назви осіб від твірних основ різної категоріальної характеристики утворюються за допомогою найрізноманітніших суфіксів. Поєднуючись із коренями слів, суфікси різних типів можуть утворювати, як відзначав Л.А.Булаховський, „майже безмежну кількість нових слів і нових

відтінків, збагачення якими відповідає серйозним потребам збагачення мови” [1, 128].

Одним із найпродуктивніших суфіксів у сфері номінації осіб є суфікс-**ик** /-**ік**, **-ник**, **-чик**, **-щик**. Суфікс **-ик**, **-ник**, **-чик** бере свій початок з індоєвропейського **-ko** [2, 118]. В межах аналізованого матеріалу це, зокрема, лексеми, утворені від іменних та дієслівних основ: **кочовники**, **речник**, **зверхник**, **лапотник**, **невільник**, **осьменник**, **вирник**, **огородник**, **наємник**, **переступник**, **напасник**, **подорожник**, **осадник**.

Високою продуктивністю характеризується суфікс **-ин/-ане/-анин**. Давньосхіднослов'янський суфікс **-ин** є континуантом праслов'янського **-inú**, який у свою чергу походить від **-no**, продовжує або індоєвропейське **-inos** або ж **-ejnos**, отже є індоєвропейським архаїзмом [2, 119]. Дослідники відзначають, що в праслов'янській мові цей суфікс служив для творення похідних сингулятивів від особових імен [7, 294].

Активність суфікса **-ин** при творенні найменувань осіб спричинила появу цього суфікса в структурі слова як надлишкового елемента, оскільки значення однини було притаманне твірній основі іменника. В аналізованому матеріалі цей формант використовується найчастіше для називання осіб за етнічною належністю: **горожан**, **поганів**, **бояри**, **міщани**, **білорусини**, **мілетяне**, **мегаряни**, **сіверяин**, **нормани**, **слов'яни**, **волиняни**.

Досить продуктивним був у сфері називання назв осіб-історизмів суфікс **-ець/-ец**. Похідні цієї структури утворювалися, як правило, від іменних, рідше – від дієслівних основ: **промисловці**, **тубільці**, **їздиці**, **купці**, **боярці**, **гребці**.

Цей суфікс континує індоєвропейський **-iko**, від сполучення **-ko** з голосними переднього ряду основи відбулося чергування **к/с** [7, 290]. Час виникнення суфікса **-ьсь** відносять до періоду балто-слов'янської мовної єдності.

Фактичний матеріал свідчить, що праслов'янські функції **-ьць** у мові давніх східних слов'ян в основному збереглися й набули дальшого розвитку.

Менш продуктивним у сфері номінацій осіб, як свідчить аналізований матеріал, був суфікс *-ич* на означення людей за стосунком до інших осіб: *сестричич, братанич, отчич, княжич, королевич* або до процесів, дій чи предметів: *бирич, робочич, погонич* та суфікс *-ичі* для характеристики людей за етнічними або топографічними об'єктами: *в'ятичі, уличі, угличі, радимичі, дреговичів, берендичі*.

Інші суфіксальні форманти виявляють відносну активність в аналізованому матеріалі. Опрацьоване джерело репрезентує всього п'ять іменників-історизмів для називання осіб жіночої статі з суфіксом *-иця*: *братаниця, заставниця, цариця, ключниця, охоронниця*. Утворені вони від однокореневих іменників – назв осіб чоловічої статі. Зафіксовано по чотири вживання похідних із суфіксами *-ат*: *савдарати, тісамати, масагети, сармати* та *-тель*: *правитель, соправитель, держатель, чититель*.

Поодинокими є випадки використання формантів *-івн*: *королівна*; *-ин*: *княгиня*; *-ун*: *віщуни*; *-ак*: *відьмаки*; *-ар*: *знахар, псарі скотарі*; *-ач*: *товмач*; *-к*: *вуйко*; *-ак*: *пацінаки, баджанаки*; *-як*: *вояк*; *-ир*: *проводир*; *-ень*: *приходні*; *-ун*: *вістун*; *-іт*: *борістеніти, ольбїополіти, херсоніти*. Рідко вживається нульова суфіксація слів: *посел* та префіксація: *наджупан*.

На всіх етапах розвитку слов'янських мов, зокрема української, активно використовувався такий спосіб утворення похідних назв, як словоскладання. Словотвірно складні слова дозволяли влучно й економно номінувати нові поняття і реалії, уникати громіздких описових конструкцій. Композитні утворення первісно як універбати словосполучень, а пізніше як моделі, за якими уторювалися аналогічні назви, містили в семантичній структурі похідної назви комплексний зміст. Дериґаційно складні слова поділялися на іменники-чисті складення (композити з базовою частиною, що дорівнювала самостійному слову), суфіксально-складні іменники, в яких одночасно використовувалося складання основ із інтерфіксацією та суфіксація, в тому числі й нульова.

Найпоширенішим способом утворення композитних назв осіб був суфіксально-складний. Певну активність у композитотворенні виявляв нульовий суфікс. Особливою динамічною місткістю семантики характеризувалися складні іменники з базовими дієслівними основами: *воєвода, птицелови, людодіди*. Продуктивними в композитотворенні виявився суфікс **-ець**: *христолюбці, літописець, сироядці, книголюбець, чорноризці*; рідше в утворенні складних іменників брали суфікси **-ник**: **-чужоплеменники**; **-к**: *кожемяка* ; **-*ј**: *вельможя, древоділя*. Зафіксований лише один випадок чистого складання: *усмошвець* [8, 61 – 69].

На відміну від основоскладання, яке ґрунтується на поєднанні компонентів з різною семантикою і таких, що найчастіше належать до різних частин мови, словоскладання, або юкстапозиція, базується здебільшого на поєднанні синонімічних слів, повторенні одного й того ж слова чи його однокореневого відповідника або навіть подібного за внутрішньою ритмічною організацією тощо. У багатьох складених утвореннях компоненти вступають у родово-видові стосунки, називають яесь єдине поняття, становлять собою прикладкові словосполучення. Очевидно, вони перебувають на етапі переходу від апозитивних, прикладкових синтаксичних одиниць до юкстапозитів: *скити-орачі, скити-кочовники, скити-хлібороби, скити-алініди*.

Серед неморфологічних способів називання осіб трапляються поодинокі випадки переходу прикметників в іменники (морфолого-синтаксичний спосіб утворення похідних назв осіб): *тисяцький, соцькі, воєнослужебні*.

При такому способі словотворення нові слова утворюються шляхом переходу лексем з одного класу в інший, при цьому відбувається зміна значень і граматичних ознак слова. В колі субстантивованих прикметників найактивніше вживаються повні субстантивати (див. наведені вище приклади).

В межах номінативної деривації НО слід розглядати різноструктурні одиниці. Зокрема, одним із способів називання людей є використання лексичних словосполучень, які дозволяють уточнити, конкретизувати головний в словосполученні компонент. Статус цих мовних одиниць не завжди з об'єктивних причин можна чітко окреслити, оскільки критерії їх ідентифікації на тлі інших чи то лексичних, чи то синтаксичних структур не є виразними, нерідко вони нестабільні, і подекуди лексичні словосполучення лінгвісти визначають у контексті мовного матеріалу на інтуїтивному рівні. Саме для номінативної деривації важливими є „питання номінативної техніки і способи формування одиниць різного рівневого статусу, а також неоднакових за способом представлення дійсності в знаках мови” [6, 336].

Конкретизаторами в таких словосполученнях найчастіше виступають прикметники (дієприкметники), рідше займенники: *стриєчний брат, нарочиті мужі, мужи смисленѣ, свобідні господарі, чорні болгары*.

На відміну від словотвірного аналізу, розгляд специфіки номінативної деривації передбачає також з'ясування у функції засобів називання фрагментів навколишньої дійсності використання непохідних слів і слів-запозичень.

Унаслідок найдавніших контактів слов'янських мов з мовами народів неслов'янського світу до складу праслов'янської лексики увійшло чимало запозичень. Це були запозичення з романських і германських мов, серед яких найдавнішими П.Шафарик вважав запозичення часів контактів із готами (II – III ст.) [34, 697]. Йдеться про слова на означення об'єктів живої і неживої природи.

Серед слів-запозичень НО представлені відносно невеликою кількістю лексем (приблизно до трьох десятків одиниць). У зв'язку з цим доцільніше говорити про використання для найменування осіб запозичених морфем, які могли ставати регулярними елементами дериваційної будови мови української національної мови, зокрема й діалектної. Інформація про

використання запозичених слів у сфері номінативної деривації в історії мови використовується нами побіжно, оскільки важливість проблеми і наявність значної кількості мовного матеріалу, який потребує уважної теоретичної і практичної інтерпретації, потребує спеціального лінгвістичного дослідження. Деякі із запозичених лексем не завжди є виразними з погляду їх проникнення до української лексики. Серед слів, що їх можна однозначно трактувати як запозичення, такі: *архонт, герцог, жид, імператор, каган, король, льоготет, магістр, хакан, ярл*. Як бачимо, більшість складають запозичення з грецької і латинської мов.

Вивчення специфіки номінативної деривації НО дозволяє зробити висновок, що найважливішим способом виникнення номенів із загальним апелювативним значенням «особа» є морфологічний спосіб словотворення, зокрема суфіксація (90 відсотків НО). Найпоширенішими були такі форманти: **-к, -ник, -ик, -ець** тощо. Значно менше репрезентовані інші способи називання.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Булаховский Л.А.Курс русского литературного языка: В 2-х т. – К.: Рад.школа, 1952. – Т.1.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1966.
- 3.Гвишиани Н.Б. Язык научного общения: вопросы методологии. – М.: Высшая школа, 1986.
- 4.Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін.– К.: Наук. думка, 1983.
- 5.Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. – Львів: Вид.-во Львівського університету, 1958.
- 6.Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.

- ⁷Мейє А.Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1951.
- 8.Павленко Л.П. Чисте складання в системі іменникового словотвору // Лексична і граматична деривація. – К.: Вид-во КДПІ ім. М.П.Драгоманова, 1983. – С.61 – 69.
- 9.Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України // Грушевський Михайло. Історія України-Руси: В 11-ти томах, 12-и книгах. – Т.І. – К.: Наук. думка, 1991. – С.УІІІ - ХХХІХ.
- 10.Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр.енциклопедія», 2000.